

Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufun Çeşitli Meselelerine Yaklaşımı

A Late Ottoman Scholar Muḥammad Zâhid Al-Kawtharî's Approach to The Certain Issues of Şūfism

Emrah Baş¹

ÖZ

Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişen ve birtakım siyasi nedenlerle Mısır'a gitmek zorunda kalan Muhammed Zâhid Kevserî (öl. 1371/1952); hadis, kelâm ve fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarıyla ilgilenmiş ve önemli eserler kaleme almıştır. İlmî ve tasavvufî bir muhitte yetişen Kevserî, hayatı boyunca tasavvuf erbabıyla ilişkide bulunmuştur. Daha çok tarikatların silsileleriyle ilgili araştırmalar yapan Kevserî, kaleme aldığı eserlerle tasavvuf literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Kevserî'nin ayrıca o dönemde yazılan eserlerin tahkiklerine yazdığı takriz ve takdimlerde de tasavvufun bazı meselelerine temas ettiği görülmektedir. Kevserî, daha çok Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) gibi sûfîlerin öncülüğünde teşekkül eden Sünnî tasavvuf anlayışını benimsemiş ve pek çok görüşünü bu bağlamda temellendirmiştir. İlmî ve amelî kemâlâtı barındırması, marifetle sonuçlanan takvayı içermesi ve ahlaki olgunlaşmayı hedeflemesi sebebiyle tasavvufun günümüz için de hakikate ulaşmak için yegâne yol olduğunu belirtmiş ve varlık, insan, şeyh-mürîd ilişkisi, kerâmet, râbîta, üveysilik, tevessül gibi konular hakkında fikir beyan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zâhid Kevserî, Nakşibendiyye, Gümüşhâneviyye, Tevessül

ABSTRACT

Muḥammad Zâhid al-Kawtharî (d. 1371/1952), who grew up in the late Ottoman period and relocated to Egypt for political reasons, was interested in various fields of Islamic sciences, especially *ḥadîth*, *kalâm*, and *fiqh* and wrote many important works. Al-Kawtharî grew up in a scientific and mystical environment and established close relations with many important Şūfîs throughout his life. Al-Kawtharî dealt mainly with the spiritual lineage of the Şūfî orders and made essential contributions to the Şūfî literature by means of his books. He also dealt with some subjects of Şūfism in the comments and presentations he wrote in reviews of other works written at that time. Al-Kawtharî adopted the Sunni Şūfî understanding that was formed under the leadership of Şūfîs, such as al-Junayd al-Baghdâdî (d. 297/909) and grounded many of his views in this context. He stated that

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Emrah Baş (Arş. Gör.),

Muş Alparslan Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi,

Tasavvuf Anabilim Dalı, Muş, Türkiye

E-posta: e.bas@alparslan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5948-9352

Başvuru/Submitted: 16.06.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:

08.07.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

16.08.2021

Kabul/Accepted: 19.08.2021

Atıf/Citation: Baş, Emrah. Son dönem Osmanlı

âlimlerinden Muhammed Zâhid Kevserî'nin

Tasavvufun Çeşitli Meselelerine Yaklaşımı. *İslam*

Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review 11/2,

(Eylül 2021): 861-883.

<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.953338>

ūfism is the only way to reach the truth today. It contains theoretical and practical perfection, includes *taqwa* resulting in *gnosis* and aims at moral maturity. Further, he expressed his views on important aspects of Şūfism, such as existence, human, the shaykh-disciple relationship, *miracle*, *rābita*, *uwaysiyya*, and *tawassul*.

Keywords: Şūfism, Zâhid al-Kawtharî, Naqshbandiyya, Gumushānawiyya, Tawassul.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, after discussing the life of Muḥammad Zâhid al-Kawtharî (d. 1371/1952) and his relation to Şūfism, the author will discuss his studies about Şūfism and the ways in which he has contributed to the literature. Then, the subjects of Şūfism that he wrote about both independently and between the lines in his various works will be discussed. In this way, the thoughts of al-Kawtharî, a versatile scholar, on various issues of Şūfism will be revealed.

When we examine the works of al-Kawtharî on Şūfism, it is clear that he wrote works primarily in the form of lineage. As a matter of fact, in his work *Irghām al-marîd*, he dealt with the Gumushānawiyya line of which he was a member, with the Khalwatiyyah line in his work *al-Buḥūth al-sanīyah*, and the Demirdāshiyya line, an essential branch of the Khalwatiyyah, in his work *Nibrās al-muhtadī*. Moreover, in a treatise on the life and works of Ismā‘îl Ḥaqqî Bursawî (d. 1137/1725), he dealt with the spiritual chain of the Jalwatî order. When discussing the Şūfis in each lineage, al-Kawtharî reviews the person’s life, legends, and the works in question. Al-Kawtharî, who benefits from important tabagāt books in his works, sometimes draws attention to the errors made by those he deal with and more fully analyzes each issue. This analysis is important. These works of al-Kawtharî, dealing with the succession of Şūfî orders deserve to be the subject of a separate study in this respect. Some of the important works written by al-Kawtharî on Şūfism have not yet been brought into the light. His works *al-Jawāb al-waḥf*, *al-Şuḥuf al-munaşşara* and *ar-Rawḍ al-nādir al-wardī* are either destroyed or lost. To fully understand al-Kawtharî’s views on various subjects of Şūfism, these lost works should be returned to the scholarly world.

Al-Kawtharî adopted the Sunni Şūfî understanding, formed under the leadership of Şūfis such as al-Junayd al-Baghdādî (d. 297/909) and grounded many of his views in this context. The way that will lead us to the final truth is, for al-Kawtharî, spiritual wayfaring, for it contains both theoretical and practical perfection, includes *taqwa* that results in ingenuity, and aims at moral maturation. Therefore, in al-Kawtharî’s thought, Şūfism continues to maintain its validity today and expresses the science of morality that forms the basis of all sciences. Al-Kawtharî regards man as a being composed of body and soul and defends the idea that the soul will not perish with death. As a matter of fact, al-Kawtharî bases his consideration of subjects such as miracles and *tawassul* after death entirely in the context of the soul’s immortality. Moreover, as he was a member of the Naqshbandiyya order, al-Kawtharî dealt with silent *dhikr* and *rābita* and responded to various criticisms on this subject.

One of the subjects that al-Kawtharī strongly emphasizes in his works is *tawassul*. He argues that *tawassul* is permissible by bringing evidence found in the verses of the Qur'an, Sunnah, and reason. Al-Kawtharī, who analyzed the verses and narrations he brought as evidence, focused more on *tawassul* with the dead because of the denial of it by the Wahhabīs. Al-Kawtharī, who used the direction of *hadiths* to criticize various narrations and texts, discussed this issue in the dimension of reason. In this way, he brought the matter to the science of *kalam* and resolved the problem by using quotations from theological scholars such as Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1210), Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī (d. 792/1390), and Sayyid Sharīf Jurjānī (d. 816/1413).

Giriş

Zâhid Kevserî; fıkıh, hadis, kelâm, tefsir gibi dinî ilimlerin çeşitli alanlarıyla ilgili eserler kaleme almış çok yönlü bir âlimdir. Bununla birlikte o, çocukluk yıllarından itibaren tasavvufla ilişkisini sürdürmüş ve yazdığı eserlerle bu alana önemli katkılarda bulunmuştur. Yetiştigi ortama, gençlik yıllarında yaptığı faaliyetlere, ilişki kurduğu tarikat büyüklerine ve kaleme aldığı eserlere bakıldığında bunun görülmesi mümkündür. Dolayısıyla giriş bölümünde Kevserî'nin yaşam öyküsünün tasavvufî çevresi bağlamında ele alınması yerinde olacaktır.

Babası Hasan Efendi (öl. 1345/1926), 1865'te Nakşî-Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Devlet' e (?) intisâb etmiş, şeyhinin vefat etmesi üzerine İstanbul'a gelmiş ve burada Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'ye (öl. 1311/1894) intisâb ederek icâzet almıştır. Daha sonra şeyhinin emriyle Düzce'ye dönmüş ve daha önce ders verdiği medresenin yanında inşa ettiği tekkede vefatına kadar irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.¹ Buradan yola çıkarak Kevserî'nin çocukluğunu ilmî ve tasavvufî bir muhitte geçirdiğini söylememiz mümkündür. Kevserî, babasından ve Düzce'de bulunan âlimlerden ders aldıktan sonra eğitimini tamamlamak üzere 1893 yılında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında çeşitli hocalardan ders alan Kevserî, pek çok şeyhle görüşmüş ve kendilerinden önemli tasavvuf kitaplarını okumuştur. Söz gelimi Mevlevî şeyhi Muhammed Es'âd Efendi'den (öl. 1329/1911) Molla Câmî'nin (öl. 898/1492) *Şerhu Rubâiyyât*'ı ile Hâfız-ı Şîrâzî'nin (öl. 792/1390 [?]) *Dîvân*'ının bir kısmını okumuş ve Şazelî şeyhi Ahmed Halebî'den (öl. 1334/1915) hadis icâzeti almıştır. Ancak asıl mürşidi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi (öl. 1329/1911) olup seyrüsülükunu onun vesilesiyle tamamlamıştır.² Buradan Kevserî'nin Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolunun Gümüşhâneviyye şubesine müntesip bir âlim olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Silsilesi Şeyh Hasan Hilmi Kastamonî > Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî > Ahmed el-Ervâdî (öl. 1275/1858) > Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (öl. 1242/1827) şeklindedir. Kevserî, seyrüsülûku sırasında *en-Nazmu'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd* adında Gümüşhâneviyye'nin silsilesini ele alan manzum bir eser kaleme almıştır.³ Daha sonra bunu *İrğâmü'l-merîd* adıyla şerh etmiştir. Bu şerh, Receb 1320'da (Ekim/Kasım 1902) tamamlanmış ve Zilhicce 1328'de (Aralık/Ocak 1910-11) basılmıştır.⁴ 26 yaşında zâhiri ilimlerle ilgili eğitimini tamamlayan Kevserî, 1906'da girdiği müderrislik sınavında başarılı olarak bir medreseye müderris tayin edilmiştir.⁵

1919 yılında şeyhülislamlık makamına getirilen Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), kendisini şeyhülislam vekili olarak tayin etmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin Eylül 2020'de görevinden

1 Mehmet Emin Özağar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 24.

2 Zâhid Kevserî'nin ders aldığı hocalar ve okuduğu kitaplar için bk. Zâhid Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 84-86; Özağar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 25-27; Ramazan Muslu, "Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf", *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri* (Düzce, 2007), 961-962.

3 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 3-4.

4 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 87.

5 İrfan İnce, "Zahid el-Kevserî'nin Hayatı", *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri*, 2007, 17.

istifa etmesine rağmen Kevserî bu vazifesine devam etmiştir. Daha sonra söz konusu görevinden uzaklaştırılmış ve müderrisliğe geri dönmüştür. Kevserî, Türkiye’de bulunduğu süre zarfında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne mensup siyaset ve fikir adamlarına muhalif kalmış ve Mustafa Sabri Efendi’nin başını çektiği çizgiyi takip etmiştir. Adını tam olarak bilemediğimiz bir dostunun hakkında tutuklama emri çıkarıldığını kendisine haber vermesi üzerine 3 Aralık 1922 yılında deniz yoluyla Mısır’a gitmiştir.⁶ Daha sonra Şam’a geçerek burada yaklaşık bir yıl Zâhiriyye Kütüphanesi yazmalarını inceledikten sonra 1924’te tekrar Kahire’ye dönmüş ve 10 Ağustos 1952 (19 Zilkâde 1371) yılında vefat edinceye kadar burada kalmıştır. Abdülfettâh Ebû Guddê (1917-1997) başta olmak üzere pek çok talebe yetiştiren Kevserî, Kahire’de bulunduğu süre zarfında orada bulunan tasavvuf erbabıyla görüşmüştür. Nitekim *Buhûsü’s-seniyye* isimli eserini Şeyh Abdülhâlik eş-Şebrâvî’nin (öl. 1366/1947) tavsiyesi ile yazmış ve *Nibrâsü’l-mühtedî* isimli eserini⁷ ise Mısır’da Halvetî-Rüşenî tarikatının önemli kollarından birisi olan Demirtaşıyye’nin geleneksel yıllık merasimine katıldıktan sonra kaleme almıştır.⁸ *Mahku’l-tekavvül* ve *Müellifu Rûhi’l-beyân fî tefsiri’l-Kur’ân* isimli risâlelerini de yine bu dönemde telif etmiştir. Ayrıca aşağıda değinileceği üzere çeşitli eserlerin tahkiklerine tasavvufun önemli konularını içeren takriz ve takdimler yazmıştır.⁹

Bu kısa girişten de anlaşılacağı üzere Kevserî, hayatı boyunca aktif bir şekilde tasavvulla ilişkisini sürdürmüş ve yazdığı eserlerle alana önemli katkılarda bulunmuştur. Türkiye’de yapılan akademik çalışmalara baktığımızda Kevserî’nin tasavvulla olan ilişkisinin gerek bir çalışmanın bölümü olarak gerekse müstakil olarak ele alındığı görülmektedir. Mehmet Emin Özafşar,¹⁰ Ömer Kaya,¹¹ Mehmet Ali Yargı,¹² Osman Verim¹³ ve Yüksel Çayiroğlu¹⁴ kendi

6 Türkiye’den ayrılıp Mısır’a yerleşme sebebi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Zâhid Kevserî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/77; Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 34-35.

7 Zâhid Kevserî, *Buhûsü’s-seniyye an ba’di ricâl-i esânidi’l-tarikati’l-Halvetiyye* (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 2012), 23.

8 Zâhid Kevserî, *Nibrâsü’l-mühtedî fî ictilâ-i enbâi’l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî* (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 2007), 5.

9 Yavuz, “Zâhid Kevserî”, 44/77-78; Faruk Ermemiş, “Kafkas Göçmeni Düzceli İlim Adamı Muhammed Zahid Kevserî’nin Yetiştirdiği Sosyo-Kültürel Çevre ve Bu Çevrenin Tarihsel Arka Planını Anlama”, *Düzce’de Tarih ve Kültür*, ed. Ali Ertuğrul (Gaye Kitabevi, 2014), 122; Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 36-37; Muslu, “Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf”, 694-695; İnce, “Zâhid el-Kevserî’nin Hayatı”, 18-19. Şam’da neden kalmadığı yönünde sorulan bir soruya şu şekilde cevap vermiştir: “Şam ehlinden ilimle işğal edenler vardır; ancak onların âbidliği daha ağır basıyor. Kahire’de Ezher’in bulunmasının yanı sıra ilim erbabı âlimler çoktur. İlimi bir muhitte bulunmak benim daha çok hoşuma gidiyor.” Detaylı bilgi için bk. Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 37. (38. Dipnot)

10 Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 93-95.

11 Ömer Kaya, *EKEV Akademi Dergisi*, “Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Tefsirle İlgili Bazı Makalelerinin Muhteva Tanıtımı” 1/4 (1999), 176-177.

12 Mehmet Ali Yargı, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, “Muhammed Zâhid el-Kevserî (1863-1952) Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri” 6 (2005), 319.

13 Osman Verim, *Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Hayatı, Eserleri ve Kelamî Görüşleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 20-22.

14 Yüksel Çayiroğlu, *Zâhid el-Kevserî ve Fikhî Düşüncesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 58-61.

çalışmalarında bir bölüm açarak Kevserî'nin tasavvufa dair yaptığı çalışmalara yer vermişlerdir. Ancak bunlar daha çok söz konusu çalışmaların isimlerinin zikredilmesi mahiyetindedir. Ramazan Muslu¹⁵ ve Mahmut Sarı¹⁶ ise bu konuda müstakil çalışma yapmıştır. Muslu'nun çalışması tebliğ mahiyetinde olup konunun genel bir tanıtımını sunmaktadır. Sarı'nın çalışması ise Kevserî'nin tasavvufu ile ilgili çalışmalarının ele alınması ve bunların içeriklerinin tahlil edilmesi konusunda fazla ayrıntı vermemektedir. Ayrıca Kevserî'nin bazı tasavvufî meseleler hakkındaki görüşlerinin ele alındığı bölümlerde de daha çok meselenin tasavvuf tarihindeki yeri üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu da Kevserî'nin tasavvufu ile olan mesaisinin ne yönde olduğunu, daha çok tasavvufun hangi alanlarında eserler kaleme aldığını ve tasavvuf ilmine hangi minvalde baktığını anlamamızı zorlaştırmaktadır. Yurt dışında yapılan akademik çalışmalara baktığımızda daha çok Kevserî'nin fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis ilimlerinde yaptığı çalışmalar üzerinde yoğunlaşıldığı ve Kevserî'nin tasavvufî yönüne bir iki cümleyle işaret edildiği görülmektedir.¹⁷ Dolayısıyla bu durum Kevserî'nin tasavvufî yönünün genel bir şekilde ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada önce Kevserî'nin tasavvufu ile ilgili yaptığı çalışmalara değinilecek ve bu eserlerin içerik tahlili yapılacaktır. Daha sonra söz konusu eserlerinde tasavvufun çeşitli meselelerine yaklaşımı tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Zâhid Kevserî'nin Tasavvuf Literatürüne Katkısı

Kevserî'nin tasavvufu ile ilgili yazdığı eserlerin çoğu elimize ulaşmıştır. Buna karşılık gerek kendi eserlerinde değindiği gerekse hayatını ele alan çalışmalarda kendisine nispet edilen ancak günümüze ulaşmayan eserleri de söz konusudur. Ayrıca çeşitli tasavvufî eserlere takriz ve takdim yazdığı görülmektedir. Bu takriz ve takdimler, Kevserî'nin tasavvufî meselelere bakışının anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Burada Kevserî'nin söz konusu çalışmaları matbu olanlar, günümüze ulaşmayanlar ve takriz-takdimler şeklinde üç başlık altında ele alındıktan sonra içerik tahliline tabi tutulacak ve Kevserî'nin tasavvuf literatürüne nasıl bir katkı sağladığı tespit edilecektir.

1.1. Matbu Olan Tasavvuf Eserleri

1.1.1. *Mahku't-tekavvül fî mes'ele't-tevessül*

Kevserî'nin mukaddime, üç bölüm ve sonuçtan oluşan bu risalesi, tevessülün meşruluğunu kanıtlamak üzere kaleme alınmış olup¹⁸ “Tevessül meselesi hakkında söylenen asılsız sözlerin iptali” anlamına gelmektedir. Mukaddimedede risâlenin telif sebebi üzerinde duran Kevserî,

15 Muslu, “Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf”, 691-702.

16 Mahmut Sarı, *Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

17 Kevserî hakkında yurt dışında yapılan bazı çalışmalar şu şekildedir: Hâmid İbrahim Muhammed, *eş-Şeyh Muhammed, Zâhid b. Hasan b. Ali el-Kevsseri ve cühûdühü'l-kelâmîyye* (Kahire: Ezher Üniversitesi, Doktora Tezi, 1988); Dayfullah Hamed el-Manâsir, *Cühûdü'l-Kevsseri fî ilmi'l-hadis* (Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Muhammed Saîd Havvâ, *el-Kevseri ve cühûdühü fî ilmi'l-hadis* (Amman, 1996).

18 Yavuz, “Zâhid Kevserî”, 44/79.

ilk bölümde Kur'an, Sünnet, tevârüs edilen amel ve akıl başlıkları altında deliller getirerek tevessülün câiz olduğunu savunmuştur.¹⁹ Muhatap Vehhâbiler olduğundan dolayı "Tevârüs edilen amel" başlığı altında Hanbelî âlimlerden delil getirmiştir. Ayrıca Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Sa'düddin et-Teftâzânî (öl. 792/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî (öl. 816/1413) gibi kelâm âlimlerinden deliller getirerek bu konuyu kelâm boyutuyla da tartışmıştır. Kevserî'nin bu tutumu tevessülle ilgili diğer kitaplarda söz konusu olmayıp bu risâlesine has bir özelliktir. İkinci bölümde daha önce kısa bir şekilde ele aldığı delilleri geniş bir şekilde ele almıştır. Burada Kur'an'dan üç ayeti, Sünnet'ten altı rivayeti delil olarak getiren Kevserî, bunların tevessülün hangi çeşidine delil olabileceğini izah etmiş ve rivayetlerin senet tahlilini yapmıştır.²⁰ Kevserî, risâlenin üçüncü bölümünde tevessülün inkârına yönelik delil olarak öne sürülen âyet ve hadislerle değinmiş ve bunları analiz etmiştir.²¹ Sonuç bölümünde ise konuyla ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır.²²

1.1.2. *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*

Kevserî, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin *Râmûzü'l-ehâdis*'ini okurken *en-Nazmu'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd* adında Nakşibendiye'nin Hâlidîyye kolunun Gümüşhâneviyye şubesinin silsilesini ele alan manzum bir eser kaleme almıştır. Bu eserdeki kapalılıkları gidermek ve tarikat büyüklerinin hayatını ele almak amacıyla beyitleri şerh etmiş ve şerhi *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd bi-ricâli't-tarikati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'z-Ziyâiyye* olarak isimlendirmiştir.²³ Yavuz, söz konusu esere *ed-Dürrü'n-nadîd* adında bir şerhin yazıldığını kaydetmektedir. Ancak bu şerhin kim tarafından ne zaman yazıldığı konusunda herhangi bir bilgiye değinmemiştir.²⁴

Kevserî, tasavvufun mahiyetini ele alan kısa bir girişten²⁵ sonra nazmı şerh ederek sırasıyla Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Selmân-ı Fârisî (öl. 36/656 [?]), Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (öl. 101/719-720), Cafer-i Sâdık (öl. 148/765), Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?]), Ebû'l-Hasan Harakânî (öl. 425/1033), Ebû Ali el-Fârmedî (öl. 477/1084), Yûsuf el-Hemedânî (öl. 535/1140), Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (öl. 575/1179 veya 617/1220), Ârif-i Rîvgerî (öl. 634/1236-37), Fağnevî (öl. 715/1315-16 [?]), Ali Râmitenî (öl. 715/1315), Muhammed Baba Semmâsî (öl. 755/1354-55), Emîr Külâl (öl. 772/1370), Bahâeddin Nakşibend (öl. 791/1389), Alâeddin Attâr (öl. 802/1400), Ya'küb-i Çerhî (öl. 851/1447), Ubeydullah Ahrâr (öl. 895/1490), Şeyh Muhammed Bedaîşî (öl. 923/1517), Dervîş Muhammed (öl. 960/1552-53), Hâce Emkenâkî (öl. 1008/1599-00), Bâkî-Billâh (öl. 1012/1603), İmâm-ı Rabbânî (öl.

19 Zâhid el-Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006), 3-11.

20 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 11-20.

21 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 21-22.

22 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 22.

23 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 3-4.

24 Yavuz, "Zâhid Kevserî", 44/79.

25 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 3-6.

1034/1624), Muhammed Ma'sûm (öl. 1079/1668), Seyfeddin b. Ma'sûm (öl. 1096/1685), Seyyid Nur Muhammed (öl. 1135/1723), Mazhar Cân-ı Cânân (öl. 1195/1781), Abdullah ed-Dihlevî (öl. 1240/1824), Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (öl. 1242/1827), Ahmed el-Ervâdî (öl. 1275/1858), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (öl. 1311/1894) ve Şeyh Hasan Hilmi Kastamonî (öl. 1329/1911) gibi Gümüşhâneviyye silsilesinde yer alan mutasavvıfların hayatlarına, tasavvufi çevrelerine, sözlerine ve eserlerine yer vermiştir.²⁶

Kevserî, bu eserinin sonuna kendi hayatını ele alan bir bölüm eklemiştir. Bu bölüm Kevserî'nin tasavvufi çevresinin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.²⁷ Receb 1320'da (Ekim/Kasım 1902) tamamlanan bu eser, Zilhicce 1328'de (Aralık/Ocak 1910-11) basılmıştır.²⁸ Eser, M. Vehbi Şahinalp ve M. Zahid Kalfagil tarafından *Altun Silsile* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁹ Ancak çeviride beyitlerin dil ve belagat tahlili yapılan yerleri tercüme edilmemiş, bazı isimler yanlış okunmuş ve eserde yer almayan eklemeler yapılmıştır.

1.1.3. *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânidi't-tarîkati'l-Halvetiyye*

Kevserî, bu risâlesinde Halvetiyye tarikatı silsilesinde yer alan on üç mutasavvıfın tercüme-i hâline ve silsilesine yer vermiştir.³⁰ Mukaddimede risâleyi Şeyh Abdülhâlik eş-Şebrâvî'nin³¹ yönlendirme ve tavsiyeleriyle kaleme aldığını, risâleyle Halvetiyye silsilesiyle ilgili birtakım kapalılıkların açığa kavuşmasını hedeflediğini belirtmektedir.³² Daha sonra sırasıyla Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî (öl. 563/1168), Kutbüddin el-Ebherî (öl. 590/1193-94), Seyyid Yahyâ eş-Şirvânî (öl. 870/1466), Muhammed Bahâeddin Erzincânî (öl. 879/1474 [?]), Muhammed Cemâl el-Halvetî (öl. 899/1494), Hayreddin Tokadî (öl. 937/1530'dan sonra), Şâbân-ı Velî Kastamonî (öl. 976/1569), Muhyiddin Kastamonî (öl. 1013/1604), Ömer Fuâdî (öl. 1046/1636), İsmail Çorûmî (öl. 1057/1647), Karabaş-ı Velî (öl. 1097/1686), Mustafa Edirnevî (öl. 1114/1702) ve Abdüllatîf Halebî (öl. 1121/1709) olmak üzere Halvetiyye silsilesinde yer alan önemli mutasavvıfların hayatlarını, eserlerini ve silsilelerini ele almıştır.³³ Kevserî, her ne kadar risâleyi zikrettiğimiz isimlerle on üç başlığa ayırmışsa da bu başlıklar altında Hz. Peygamber'den başlayarak Mısır'da Ezher şeyhliğini yapan Muhammed el-Hifnî (öl. 1181/1767), Abdullah eş-Şerkâvî (öl. 1227/1812) ve Ahmed Demehûci'den de bahsetmektedir. Dolayısıyla risâle

26 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 11-84.

27 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 84-86.

28 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 87.

29 M. Vehbi Şahinalp - M. Zahid Kalfagil, *Altun Silsile* (İzmir: Silm Matbaası, 1983).

30 Yavuz, "Zâhid Kevserî", 44/80.

31 1305/1887 yılında dünyaya gelen Şebrâvî, dini eğitimini babasının yanında tamamlamış ve küçük yaşlarda hafız olmuştur. Ezher Üniversitesi'nden mezun olan Şebrâvî, 1914'ten itibaren Ezher'de ders vermeye başlamış ve Fetih Camisi'nde hatiplik yapmıştır. Tasavvuf eğitimi amcası Seyyid Osman Şebrâvî, Mansûr Şerkâvî'den alan Şebrâvî, Halvetiyye, Nakşibendiyye ve Şâzeliyye tarikatlarından hilafet almıştır. *Merâtibü'n-nefs, Risâletü sirâc-i ehli'l-bidâyât fi't-tasavvuf, Risâletü's-selâsili'z-zehebiyye fi'l-akâid ve ba'di evradi'l-Halvetiyye ve 'ş-Şâzeliyye* gibi kitaplar kaleme almış ve 1366/1947 yılında vefat ederek Şebrâvî Mescidi'ne defnedilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Kevserî, *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânidi't-tarîkati'l-Halvetiyye*, 21-22.

32 Kevserî, *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânidi't-tarîkati'l-Halvetiyye*, 23.

33 Kevserî, *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânidi't-tarîkati'l-Halvetiyye*, 23-47.

Halvetiyye-Şabaniyye tarikatının Bekriyye³⁴ kolunun Mısır'daki şubesi olan Hifniyye'nin³⁵ silsilesini ele almaktadır. Kevserî, bu risâlesini 21 Rebiyülevvel 1362 (27 Nisan 1943) yılında tamamlamıştır.³⁶

1.1.4. *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*

Kevserî, bu risâlesinde Halvetî-Rûşenî tarikatının önemli kollarından biri olan Demirtaşıyye'nin silsilesini ele almaktadır. Risâle giriş, mukaddime, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Kevserî, risâlenin girişinde Kahire'de bulunan Demirtaşıyye tarikatı mensuplarının her yıl Şaban ayının sonlarına doğru merasim düzenleyip halvete girdiklerini belirtmektedir.³⁷ O dönem tarikatın şeyhi olan Abdurrahim b. Mustafa Demirtaşî, kendisini o yıl düzenlenen merasime davet etmiştir. Merasime yabancı devlet ricalinden bir grubun da katıldığını belirten Kevserî, mecliste tarikatlar hakkında konuştuklarını ve tartıştıklarını belirtmektedir.³⁸ Daha sonra bu güzel meclisin kendisini Demirtaşıyye tarikatının pîrinin hayatını ve silsilesini ele alan bir risâle kaleme almaya sevk ettiğini söylemektedir.³⁹ Kevserî, risâlenin mukaddimesinde Muhammed Demirtaşî'nin (öl. 929/1523) Hz. Peygamber'e kadar uzanan silsilesini zikretmiştir.⁴⁰ Birinci bölümde çeşitli kaynaklardan yararlanarak Muhammed Demirtaşî'nin hayatına, çeşitli faaliyetlerine ve birtakım tasavvufî konularla ilgili söylediği bazı sözlere yer vermiştir. Ayrıca Kevserî, bu bölümün sonunda Muhammed Demirtaşî'nin hayatını ele alan kaynaklara değinmiştir. Daha sonra Demirtaşıyye'nin silsilesinin nasıl devam ettiği konusunu ele almıştır.⁴¹ İkinci bölümde Muhammed Demirtaşî'nin bazı halifelerine değinen Kevserî, kendisi hakkında çeşitli kaynaklarda nakledilen birtakım yanlış bilgilere yer vermiş ve bunları değerlendirmiştir.⁴² Kevserî, sonuç bölümünde son dönem Demirtaşîlerini ele alarak risaleyi tamamlamıştır.⁴³ Risâle 1 Ramazan 1364 (9 Ağustos 1945) yılında tamamlanmıştır.

1.1.5. *Müellifu Rûhi'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*

Kevserî'nin bu risâlesi, *Makâlâtü'l-Kevserî* isimli eserinin içerisinde yer almaktadır.⁴⁴ Kevserî, beş sayfalık bu risâlesinde *Rûhu'l-beyân* tefsirinin müellifi İsmâil Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) hayatını, eserlerini, sûfî kişiliğini ve hayatını konu edinen eserleri ele almıştır.

34 İrfan Gündüz, "Bekriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/371.

35 Cengiz Kallek, "Hifnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/478.

36 Kevserî, *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânîdi'l-tarikati'l-Halvetiyye*, 47.

37 Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 3.

38 Kevserî, söz konusu merasime 25 Şaban 1364 / 5 Ağustos 1945 yılında katıldığını belirtmektedir. Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 4.

39 Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 5.

40 Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 6-10.

41 Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 11-27.

42 Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 28-31.

43 Kevserî, *Nibrâsü'l-mühtedî fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*, 32-36.

44 Zâhid Kevserî, "Müellifu Rûhi'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân", *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 419-423.

Daha sonra mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının silsilesini ele almış ve silsiledeki şahısların tercüme-i hâline yer vermiştir.⁴⁵

1.2. Günümüze Ulaşmayan Tasavvuf Eserleri

1.2.1 *el-Cevâbü'l-vefi fi'r-red ale'l-vâizi'l-Ofi*

Kevserî'nin hayatını ve eserlerini ele alan pek çok kaynakta yazma halinde bulunduğu ifade edilen bu risâle,⁴⁶ yirmi sayfa olup vaazlarında tasavvuf aleyhine sözler sarf eden Oflu bir vâize yönelik bir reddiyedir. Yine söz konusu kaynaklarda Kevserî'nin risâleyi bir günden kısa bir sürede yazdığı ve Oflu vâizin fikirlerinden vazgeçtiği kaydedilmektedir.⁴⁷

1.2.2. *es-Suhufü'l-müneşşera fi şerhi Usûli'l-Aşere*

Kevserî'nin bu eseri, Necmeddin-i Kübrâ'nın (öl. 618/1221) *Usûlü'l-aşere*⁴⁸ isimli eserine yaptığı bir şerhtir. *İrğâmü'l-merid*'inde tövbe konusunu ele alırken bu eserine atıf yapmış ve müsvedde halinde bulunup yakında yayına hazırlayacağını belirtmiştir.⁴⁹ Ancak görebildiğimiz kadarıyla eser hâlen basılmamıştır.

1.2.3. *er-Ravdu'n-nadiri'l-verdi fi tercemeti'l-İmâmi'r-Rabbâni's-Serhendî*

İmâm Rabbâni'nin (öl. 1034/1624) hayatını konu edinen bu eser, bilebildiğimiz kadarıyla Kevserî'nin Türkçe kaleme aldığı tek eserdir. Kastamonu'da bulunduğu sırada kaleme almıştır.⁵⁰ Eser günümüze ulaşmamıştır.⁵¹

1.3. Çeşitli Eserlere Yazdığı Takriz ve Takdimler

1.3.1. "Hakikatü'l-insân"

Kevserî, Celâleddin ed-Devvânî'nin (öl. 908/1502) *Hakikatü'l-insân ve'r-rûhu'l-cevvâl fi'l-avâlim* isimli eserini tahkik ederek girişine "Hakikatü'l-insân" isimli bir yazı eklemiştir. Yazının girişinde Devvânî'nin hayatı, faaliyetleri ve eserlerine yer vermiştir.⁵² Kevserî yazının

45 Kevserî, ayrıca *Buhûsü's-seniyye*'sinde Celvetiyye silsilesini ele almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Kevserî, *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânidi'l-tarîkati'l-Halvetiyye*, 26.

46 Özağar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 94.

47 Ramazan Muslu, "Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf", *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri* (Düzce: 2007), 698.

48 Necmeddin-i Kübrâ, bu eserinde tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murâkabe ve rıza gibi kavramları açıklamaya çalışmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/500; Necmeddin-i Kübrâ'nın bu eseri üzerine Kevserî'nin dışında Kemâleddin Hüseyin Hârezmî (öl. 836/1433 veya 840/1436), Abdülgafûr Lârî (öl. 912/1506), İsmail Hakkı Bursevî gibi mutasavvıflar şerh yazmıştır. Detaylı bilgi için bk. Süleyman Gökbulut, *Tasavvufta On Esas Usûlü'l-Aşere Şerhleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018).

49 Kevserî, *İrğâmü'l-merid fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 11.

50 Özağar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*, 94.

51 Yavuz, "Zâhid Kevserî", 44/80.

52 Celâleddin Devvânî, *Hakikatü'l-insân ve'r-rûhu'l-cevvâl fi'l-avâlim*, thk. Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006), 5-6.

sonraki bölümlerinde insanın hakikati üzerinde yoğunlaşmakta ve bu konuda yapılan tartışmalara değinerek konuyu tahlil etmektedir.⁵³ Kevserî'nin bu konudaki görüşleri ileride müstakil bir başlık altında ele alınacaktır. Yazının sonunda ruhla ilgili çeşitli kitaplar okuyan araştırmacıların, Devvânî'nin tasavvuf-felsefe karışımı bu risâlesini mütalaa ettikten sonra küçük hacimli olmasına rağmen önemli konuları ele aldığı görüleceğini belirtmektedir.⁵⁴

1.3.2. *İzâletü 'ş-şübühât an kavli'l-üstâz Künnâ hurûfen âliyât* Adlı Esere Yazdığı Takdim

Ahmed Hayrî'nin İbnü'l-Arabî'nin (öl. 638/1240) “Biz ezeli harfler idik” şeklinde başlayan beytine yazdığı şerhe, Zâhid Kevserî, 5 Zilhicce 1358/16 Ocak 1940 yılında bir takriz yazmıştır. Kevserî takdimin girişinde Ahmed Hayrî ve yazdığı eseri övmektedir. Daha sonra vahdet-i vücûd ve şatahât gibi konulara değinen Kevserî, kitabın bazı eksik taraflarına işaret etmektedir. Bunlar, beytin İbnü'l-Arabî'ye nispeti, beytin çeşitli kaynaklarda görülen farklı rivayetlerinin doğru hali ve eserde yer alan bazı kapalılıkların açığa kavuşturulması şeklinde sıralanabilir.⁵⁵

2. Zâhid Kevserî'nin Tasavvufî Meselelere Bakışı

2.1. Bir İlim Olarak Tasavvuf: Mevzû, Mesâil ve Mebâdî

Kevserî, *İrğâmü 'l-Merîd*'in girişinde tasavvufun tanımı, konusu ve gayesi üzerinde durmaktadır. Kevserî'ye göre tasavvuf, “seyrüsülûk ve buradaki hallerden bahseden bir ilim”dir. Bu tanıma göre tasavvufun konusu seyrüsülûkte gerçekleşen haller ve nefis tezkiyesi olmaktadır.⁵⁶ Tasavvufun gayesi ise seyrüsülûk sürecinin sonunda iradeye dayalı iyi fiillerin kendiliğinden meydana gelmesini sağlayacak melekenin kazandırılmasıdır.⁵⁷ Bu açıklamalardan Kevserî'nin daha çok Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) gibi sûfilere öncülüğünde teşekkül eden Sünnî tasavvuf anlayışını⁵⁸ benimsediği görülmektedir. Sünnî tasavvuf anlayışını savunan sûfilere göre tasavvuf; mevzusu tahavvül, mesâilî haller ve makamlar, mebâdîsi riyâzet ve mücâhede olan bir dinî ilimdir.⁵⁹ Kevserî'nin tanımı da bu kapsamla örtüşmektedir.

2.2. Seyrüsülûk Bağlamında Tasavvufun Gerekliği

Kevserî'ye göre kişi kendi nefisine baktığında noksanlıklarını anlayacak ve nefisini kemâle erişime arzusunda olacaktır. Dolayısıyla aradığını bulmak için harekete geçmesi gerekmektedir. Kevserî, bu hareketin tasavvufta *seyrüsülûk* olarak isimlendirildiğini belirtmektedir.⁶⁰ Kevserî, tasavvufun gerekliliğini seyrüsülûkun sağladığı şu üç fayda üzerinden açıklamaktadır:

53 Devvânî, *Hakikatü 'l-insân ve 'r-rûhu 'l-cevâl fi 'l-avâlim*, 6-8.

54 Devvânî, *Hakikatü 'l-insân ve 'r-rûhu 'l-cevâl fi 'l-avâlim*, 8-9.

55 *Mukaddimâtü 'l-Îmâm el-Kevserî* (Dımaşk-Beyrut: Dârü's-Süryâ, 1418), 551-555.

56 Kevserî, *İrğâmü 'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessülü 'l-mürîd*, 3.

57 Kevserî, *İrğâmü 'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessülü 'l-mürîd*, 4.

58 Sünnî tasavvuf anlayışının teşekkülü ve İbnü'l-Arabî'den sonra uğradığı değişim için bk. Ekrem Demirli, *İbnü'l-Arabî Metafizîği* (İstanbul: Sufî Kitap, 2017), 11-69.

59 Tasavvufun fikh-ı bâtin olarak teşekkülü için bk. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 217-244.

60 Kevserî, *İrğâmü 'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessülü 'l-mürîd*, 4.

▪ Kemâle erişmek ilmî ya da amelî olur. Seyrüsülûk ise bu ikisinin birlikte gerçekleşmesini sağlar. Kevserî'ye göre sülûk, Allah'a yaklaştıran bir amel işledikten sonra başka bir amele geçilmesi ve bununla birlikte kötü bir amelin terkedilmesidir. İlim olarak da bir ilahî isimden diğer bir ilahî isme, bir tecelliden diğer bir tecelliye ve bir nefis mertebesinden diğer bir nefis mertebesine intikal etmektir.⁶¹

▪ İlimlerin en şerefli ve en yücesi takvadır. Takva ise marifet-i ilâhî ile sonuçlanır. Bu da Hz. Peygamber'in Miraç hadisesinde ifşa etmekte muhayyer olduğu ve peygamber olmayanların ulaşacağı son makam olan *ilm-i velâyet*dir. Kevserî, buna mücerred akıl ve zekâ ile değil, mücâhede ve riyâzette gerçekleşen seyrüsülûk sonucu ulaşılabileceğini belirtmektedir.⁶²

▪ Kemâlden maksat, Allah'a layık olabilecek şekilde ahlakî bir olgunlaşmanın sağlanmasıdır. Bu da seyrüsülûkla elde edilebilir. Çünkü seyrüsülûkla insanda bir melekenin oluşması ve bu meleke sayesinde fitratında yer alan güzel fiillerin hiçbir zorlamaya mahal kalmadan kendi kendine meydana gelmesi hedeflenir.⁶³

Bu bilgilerden Kevserî'nin Gazzâlî (öl. 505/1111) gibi düşündüğü görülmektedir. Nitekim Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*'inde "İnsanı dalâletten kurtaracak nedir?" sorusunu sormuş ve tasavvuf diye cevap vermiştir.⁶⁴ Ayrıca Kevserî'nin tasavvufun mahiyeti konusunda da Gazzâlî'yle aynı görüşü paylaştığı görülmektedir. Zira iki âlime göre insanı hakikate ve kurtuluşa götürecek tasavvuf, Ehl-i Sünnet fıkıh ve kelâm anlayışı çerçevesinde şekillenen tasavvuftur. Dolayısıyla iki düşünürün ilimlere bütüncül bir perspektifle baktığı ve her şeyin temeline ahlakî yerleştirmeye çalıştıkları görülmektedir.⁶⁵

Kevserî, seyrüsülûk bağlamında marifet konusu üzerinde de durmaktadır. O'na göre âlimler her ne kadar Allah'ın künhünün âhirette bilinmeyeceği konusunda ihtilaf etmişler de dünyada idrak edilemeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir. Dolayısıyla kim seyrüsülûk ile Allah'ın künhünün idrak edilebileceğini iddia ederse yanılmış ve şüphe peşinde koşmuş olur.⁶⁶ Seyrüsülûkta pek çok geçitin olduğunu ifade eden Kevserî, bu yolda başarılı olanların ancak Allah'ın muvaffak kıldığı kimseler olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla çoğu kimse bu süreçte bir delili olmadığı halde doğru yoldan sapmıştır.⁶⁷

61 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 15.

62 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 4.

63 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 4.

64 Mustafa Çağrı, "el-Münkız mine'd-dalâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/16.

65 Demirli, *İbnü'l-Arabî Metafizîği*, 22-23.

66 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 7.

67 Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 15.

2.3. Şeyh-Mürîd İlişkisi

Kevserî, seyrüsülûkun kâmil bir mürşidin⁶⁸ gözetiminde yapılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre insan ruhu, içinde bulunduğu bedenle ilişkili ve doğal olarak bulanıktır. Dolayısıyla sâlikin Allah'tan ilmî ve amelî kemâlât feyzi talebinde bulunması gerekmektedir. Ancak başlangıç aşamasındayken sâlikin Allah'la bu hususta bir münâsebet yönü bulunmamaktadır. Bu durum sâlikin zorunlu olarak bir yönüyle Feyyâz-ı Mutlak'tan feyiz alan diğer yönüyle aldığı feyzi kendisine ulaştırma kabiliyetine sahip olan bir şeyhe bağlanmasını zorunlu kılmaktadır.⁶⁹ Kevserî'ye göre mürşidin en önemli vazifesi, mürîdin istidadına göre zikir telkin etmesi ve verdiği zikirleri sürekli takip etmesidir.⁷⁰

Her sâlikin kendisine has bir sülûk, meşreb ve menhecinin olduğunu belirten Kevserî, tecelli-yi İllâhî'nin bir nev' ya da cins⁷¹ altında toplanmayacağını belirtmektedir. Ayrıca nefis tezkiyesi ve ruh tasfiyesi şeklinde iki tür sülûk söz konusudur. Her nefsin ve ruhun kendine has bir özelliği olduğu için her sâlikin sülûku da kendisine has olacaktır. Kevserî, tarikatlar arasında görülen farklılıkları da bu bağlam üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre tarikat erbabı arasındaki farklılıklar, söz konusu sülûk, meşreb ve menhec farklılığından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen ârifler arasında tam bir manevî ittihad vardır.⁷²

2.4. Sudûr ve Hudûs Arasında Sûflerin Mebde Görüşü

Tanrı, âlem ve insan arasındaki ilişki ve bu ilişkinin boyutları insanlık tarihi boyunca tartışılan konuların başında gelmiştir. İslâm medeniyetinde de bu konu tartışma konusu edilmiş ve her bir ilim dalı -özellikle felsefe, kelâm ve tasavvuf- kendi usullerine göre bu ilişkiyi açıklayan yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Kelâmcılar daha çok yoktan yaratma teorisini benimsemişken İslâm filozofları sudûr teorisini savunmuşlardır.⁷³ İbnü'l-Arabî kendisinden önceki bu iki ekolü

68 Kevserî, bir sâlikin bir şeyhten istifade edebilmesinin bağlandığı şeyhe saygı duymasına bağlı olduğunu belirtmektedir. O'na göre şeyh, sâlikin menfaatini sâlikten daha iyi bilen ve düzelmesi için Allah'a dua eden kimsedir. Dolayısıyla sâlik, manevî olgunluğa erişmek için şeyhin bütün emirlerini yerine getirmelidir. Detaylı bilgi için bk. Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 57.

69 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 4-5. Kevserî bu bağlamda nefsin kemâlâta erişmesi için sâlikin Hz. Peygamber ve âl-i beytinden sürekli tevessül etmesi gerektiğini ifade etmektedir.

70 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 25.

71 Cins, altındakilerin toplandığı ve sıralandığı beş küllîden biridir. Mesela hayvan cins olup altındaki insan ise nev' olmaktadır. Kevserî, bu kavramlarla tecellinin sınırsız olduğunu ifade etmek istemiştir. Cins ve nev' kavramları hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Yıldız, *Aristoteles ve Fârâbî Felsefesi Bağlamında Cins Tümüli* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020), 25-26, 34.

72 el-Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 12-13; Bolulu Himmət Efendi (öl. 1095/1684), *Âdâb-ı Hurde-i Tarikat*'ında bu hakikati şu şekilde ifade etmektedir: "Velâkin hazer eyleye şol ucubtan ki, hemân ancak Hakk'ın feyzi bizim şeyhimize ve bizim tarikimize mahsûstur demekten. Eğer böyle derse tevhdinde kusuru vardır. Zirâ Hakk Hazretleri'nin feyzi âmmîdir. Cümle tarik birdir, aslı bir şecere gibidir; dal budak bir öze tâbî'dir. Zirâ, "الطَّرِيقُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بَعْدَ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ" [Allah Teâlâ'ya giden yollar, yaratılmışların nefesleri adedindedir.] buyurmuşlardır. Zinhâr inkâr eylemeye." Detaylı bilgi için bk. Emrah Baş, *Tekke Etrafında Teşekkül Eden Tarikat Âdâbı (Himmət Efendi'nin Âdâb-ı Hurde-i Tarikat ve Manzûm Tarikatnâmesi Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 123.

73 Ömer Türker, *İslam Felsefesine Konusal Giriş* (Ankara: BİLAY Yayınları, 2020), 185-200.

özümsemiş ve “vesileci sudûr” diyebileceğimiz bir nazariye geliştirmiştir.⁷⁴ Kevserî, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ehl-i Sünnet kelâmı etrafında şekillenen bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu için mutasavvıfların çoğunun kelâmcılar gibi yoktan yaratma fikrini savunduklarını belirtmektedir.⁷⁵ *İrgâmu'l-merîd* adlı eserinde felsefecilerin sudûr teorisini eleştiren Kevserî'nin, burada İbnü'l-Arabî'nin savunduğu vesileci sudûr nazariyesine değinmediği görülmektedir.⁷⁶ Kevserî bu konuyu şu beytin çerhinde ele almaktadır:

حمداً لمن أبدع الأكوان من عدم هو الغفور لعبدٍ عاد بالندم
Kâinatı örneksiz olarak yoktan yaratan Allah'a hamd olsun.
O, pişmanlık duyup hatalardan vazgeçen kulunu bağışlayıcıdır.⁷⁷

Kevserî, hem Sünnî kelâmı etrafında şekillenen tasavvuf anlayışına sahip olması hem de silsile itibarıyla İmâm-ı Rabbânî'ye dayanan Gümüşhâneviyye tarikatına mensup olması sebebiyle vahdet-i şühûd görüşünü savunmuştur.⁷⁸ Ona göre müteşerrilere göre sülûktaki gerçek yol vahdet-i şühûddur. Vahdet-i vücûda gelecek olursak, anlaşılması zor olduğundan dolayı bu uğurda harcanan bütün çabalar boşuna gider. Hatta vahdet-i vücûdla ilgilenen insanların pek çoğu faydadan çok zarar görmüştür.⁷⁹ Kevserî, ayrıca vahdet-i vücûdla ilgili yanlış bir telakkinin altını çizmektedir. Ona göre yaygın olan görüş İmâm-ı Rabbânî'nin vahdet-i vücûdu reddettiği şeklindedir. Doğrusu İmâm-ı Rabbânî, vahdet-i vücûdu seyrüsülûkun bir basamağı olarak kabul etmektedir. Ancak İmâm-ı Rabbânî'ye göre burası aşılması gereken bir mertebedir. Nihai hedef, Hakk'ın ve halkın ayrı olarak müşahede edildiği *abdiyyet* mertebesidir.⁸⁰

2.5. İnsanın Hakikati

Kevserî'ye göre insanın biri cismanî diğeri de ruhanî olmak üzere iki yönü vardır. Cismanî yönü daima süflî lezzetler peşinden koşar. Dolayısıyla insanın temel amacı cismanî arzulardan kurtulup Rabbanî latifelerle bezenmek olmalıdır. İnsanda bu yönlerden hangisi ağır basarsa buna göre farklı bir konum kazanır. Eğer insanda cismanî arzular ağır basarsa hayvanlar konumuna iner. Ancak bu cismanî arzulardan kurtulursa melekler derecesine çıkar. Şayet iki tarafa eşit mesafedeyse nefsiyle mücâhede halinde bulunup her an kendisinden iyi ya da kötü ameller sâdir olabilir.⁸¹

Kevserî'nin üzerinde durduğu bir diğer konu ruhun mahiyetidir. Ona göre çoğu insan ruhun mahiyetini anlayamamıştır. Bu konu İslâm düşünce tarihinde de tartışılmış ve iki görüş ileri

74 Demirli, *İbnü'l-Arabî Metafizîği*, 52.

75 Kevserî, *İrgâmu'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessüli 'l-mürîd*, 8.

76 Kevserî, *İrgâmu'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessüli 'l-mürîd*, 9-10.

77 Kevserî, *İrgâmu'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessüli 'l-mürîd*, 6.

78 Muslu, “Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf”, 701.

79 *Mukaddimâtü 'l-İmâm el-Kevserî*, 554.

80 Kevserî, *İrgâmu'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessüli 'l-mürîd*, 55.

81 Kevserî; ruh, nefis, kalp ve akıl kavramlarının birbirleriyle ilişkili olduğunu ve bu kavramları en iyi şekilde Gazzâlî'nin *Acâibü'l-kalb* isimli eserinde açıklandığını belirtmektedir. Devvânî, *Hakikatü'l-insân ve'r-râhu'l-cevvâl fi'l-avâlim*, 6.

sürülmüştür. Cumhura göre ruh, cisme hulûl eden latif bir cisimdir. Ancak İmâm-ı Mâtürîdî (öl. 333/944), Helîmî (öl. 403/1012), Râgıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286) gibi âlimlere göre ruh, hulûl, girme, çıkma, ayrılma gibi cismanî özellikler taşımayan mücerred bir cevherdir. Ruhun mücerred olduğunu savunanlar şöyle bir delil getirmişlerdir: “Eğer cisim olsaydı bilebileceği şeyler sınırlı olurdu. Ancak ruhun bilebileceği şeylerin bir sınırı yoktur. Çünkü bu konuda nihayetsiz olanın -yani ruh- sınırlı olanda -yani cisim- şekillenmesi muhaldir. Dolayısıyla ruhun cisim değil mücerred olması gerekir.” Ruhun mücerred olarak kabul edilmesinin insana pek çok fayda sağlayacağını belirten Kevserî, ikinci görüşe meyiletmiş ve bu faydanın da insanın Allah’ı zaman ve mekândan soyut bir şekilde düşünmesi olarak açıklamıştır.⁸² Bütün bu açıklamalardan Kevserî’nin, insanın hakikati konusunda daha çok kelâmcılar gibi düşündüğü anlaşılmaktadır.⁸³

Kevserî, tarikat silsilelerinde görülen ruhanî yolla birbirine bağlanmayı ve feyiz almayı ifade eden *üveyslik* meselesini ruh bağlamında temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre silsile cismanî olabileceği gibi ruhanî de olabilir. Çünkü ruh, cesetten ayrıldıktan sonra idrak gücünü kaybetmez, hatta daha kuvvetli olur. Dolayısıyla bazı mutasavvıfların ruhen görüşüp birbirinden feyizlenmesi ve manevî eğitim alması mümkündür.⁸⁴ Kevserî, ileride ele alınacağı üzere ölüyle tevessül ve ölümden sonra kerâmetin cevazını da ruh bağlamında temellendirecektir.

2.6. Kerâmet

Kevserî göre kerâmet, “peygamberlik iddiası bulunmaksızın mümin bir kulda meydana gelen ve şeriata kurallarına ters düşmeyen olağanüstü haller”dir.⁸⁵ Kevserî, “peygamberlik iddiası bulunmaksızın” kaydıyla mucizeyi, “mümin bir kulda meydana gelen” kaydıyla istidrâc ve ihâneti, “olağanüstü haller” kaydıyla maûneti tanımın dışında bırakmak istemiştir.⁸⁶ Kevserî, kerâmeti reddedenlere şaşılmasını gerektiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre bu tür kimseler kendilerinde harikulade haller zuhur etmeyince nefislerine aldanıp reddetme yolunu tercih etmişlerdir.⁸⁷ Kevserî, ruhla ilgili görüşlerinin bir sonucu olarak evliyanın vefat ettikten sonra da tasarruflarda bulunabileceğini savunmaktadır.⁸⁸ Hatta konuyu biraz daha ileriye taşıyarak tevessüle bağlamakta ve nefsi kemâle ulaştırmak için büyüklerle tevessül yapılması gerektiğini savunmaktadır.⁸⁹

82 Kevserî’ye göre cismanî arzulardan kurtulmayan avam için böyle bir fayda söz konusu değildir. Dolayısıyla bu mertebede olan bir insan tenzih-i âmm ile yetinerek bu konuda derinleşmemelidir. O’na göre tecsim ve teşbih fikirlerini savunan çoğu insan avam konumunda olup cismanî arzulardan kurtulmayan kimselerdir. Detaylı bilgi için bk. Devvânî, *Hakikatü'l-insân ve'r-rûhu'l-cevvâl fi'l-avâlim*, 7.

83 Kelâmcıların insanın hakikati hakkındaki görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 31-36.

84 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 37-38.

85 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 32.

86 Mucize, kerâmet, maûnet, istidrâc, ihânet kavramları hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed b. Yusuf es-Senûsî, *Ümmü'l-berâhîn*, thk. Saîd Fûde (Umman: Dâru'n-Nûr, 2016), 131-132.

87 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 40.

88 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 37.

89 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessüli'l-mürîd*, 6.

2.7. Tevessül

Kevserî, *Mahku 't-tekavvül'* de ve kısmen de olsa *İrğâmü 'l-merîd'* de tevessül konusu üzerinde durmaktadır. Kevserî, *Mahku 't-tekavvül'* ün mukaddimesinde Haşviyye olarak isimlendirdiği bir grubun, kabirleri ziyaret etmeleri ve hayırlı kimseleri Allah'a tevessül etmeleri sebebiyle ümmetin tamamını tekfir ettiğini belirtmektedir.⁹⁰ İslâm düşünce tarihine baktığımızda *haşviyye* kavramının, dinî konularda nakille yetinip aklı reddeden ve ulûhiyet konusunda teşbihe kadar varan görüşlere sahip kimseler için kullanıldığı görülmektedir.⁹¹ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kevserî, *haşviyye* kavramıyla Vehhâbîleri kastetmektedir. Aşağıdaki pasaj, Kevserî'nin tevessülle ilgili Vehhâbîleri eleştirdiğini göstermesi açısından önemlidir:

İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve paralelinde olup cumhura muhalefet etmeyi kendilerine âdet edinenler, tevessülü kabul etmezler. Bunlar kabir ziyaretlerini inkâr ettikleri gibi Ravza-i Mutahhara'nın ziyaretini yasaklamışlardır. Dualarında Hz. Peygamber'e vasıta yapılmasına karşı çıkmışlardır.⁹²

Kevserî'ye göre Vehhâbîlerin böyle bir fitne çıkarmalarının temel sebebi, ümmetin çoğunu müşrik olarak göstermek ve böylelikle mallarına el konulmasının mubah olduğu izlenimini vermektir.⁹³ Tevessülün cevazıyla ilgili delillerin açık olduğunu ifade eden Kevserî; Kur'an, Sünnet, tevârûs edilen amel ve akıl bağlamında meseleyi ele almış ve çeşitli deliller zikrederek meseleyi tahlil etmiştir.

2.7.1. Kur'an Bağlamında Tevessül

Kevserî, tevessülün cevazına Kur'an'dan üç âyeti delil olarak getirmektedir. Ancak -aşağıda ele alınacağı üzere- birinci ve üçüncü âyetteki ifadelerin umumi olması, ikinci âyetteki rivayetin israiliyattan olması ihtimalinden dolayı Kur'an'dan tevessülün meşruluğuna dair bir hüküm çıkarmak zor görünmektedir. Bundan dolayıdır ki Kevserî, bu üç âyetteki iddialarını temellendirmek için Sünnet'e başvuracak ve çeşitli rivayetlerle tevessülün her çeşidinin caiz olduğunu ispatlamaya çalışacaktır.

Birinci âyet: Kevserî, tevessülün cevazına Kur'an'dan "*Ona varmaya vesile arayın*"⁹⁴ âyetini delil getirmektedir. Âyette yer alan *vesile* kelimesi umum ifade etmekte olup şahıslarla -diri ve ölü⁹⁵ arasında herhangi bir fark yoktur- ve amellerle tevessülü kapsamaktadır. Kevserî, *vesile* kelimesindeki söz konusu umumiliğin mücerred bir aklî ya da lügavî çıkarım olmadığını,

90 Kevserî, *Mahku 't-tekavvül fi mes'eleti 't-tevessül*, 3.

91 Metin Yurdagür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/426.

92 Kevserî, İbn Teymiyye'nin tevessülün caiz olmadığına dair kitaplar kaleme aldığını ve âlimlerin kendisini bidatle suçladığını belirtmektedir. Ona göre her ne kadar ilme pek çok hizmet sunmuşsa da pek çok hükmünde yanlış ve Ehl-i Sünnet itikadına ters olan Mücessime mezhebine bağlanmıştır. Detaylı bilgi için bk. el-Kevserî, *İrğâmü 'l-merîd fi şerhi 'n-nazmi 'l-atîd li-tevessülü 'l-mürîd*, 5-6.

93 Kevserî, *Mahku 't-tekavvül fi mes'eleti 't-tevessül*, 4.

94 el-Mâide 5/35.

95 Kevserî ölümlere tevessül yapılamayacağını, ancak öldükten sonra ruhun yok olacağını ya da ruhun bedenden ayrıldıktan sonra cüzi idraklerinin yok olacağını savunanlar iddia edebilir demektir.

bizatihi gelen rivayetlerde yer alan bilgilere dayandığını ifade etmektedir.⁹⁶

İkinci âyet: Kevserî, “*Onlar (Yahudiler) daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur'an) kendilerine ulaşınca onu inkâr ettiler.*”⁹⁷ âyetinin Hz. Peygamber’le tevessül yapılacağına dair bir delil olabileceğini ifade etmektedir.⁹⁸ Ona göre Beğavî (öl. 516/1122) başta olmak üzere pek çok rivayet tefsirinde bu âyet, Yahudilere bir musibet geldiğinde “Allah’ım! Onlara karşı âhir zamanda gönderilecek olan, sıfatlarını Tevrât’tan öğrendiğimiz Nebî’nin hürmetine bize yardım et.” şeklinde dua ettikleri yönündeki rivayetle açıklanmaktadır.⁹⁹

Üçüncü âyet: Kevserî, “*Eğer onlar kendilerine kötülük ettiklerinde sana gelseler de Allah’tan bağışlanmayı dileselerdi, peygamber de onlar için mağfiret dileseydi, elbette Allah’ı ziyadesiyle affedici ve esirgeyici bulurlardı.*”¹⁰⁰ âyetinin umum ifade ettiğini, dolayısıyla ölümlerle tevessülü kapsayacağını ifade etmektedir. Çünkü bu âyetteki umumiliği tahsis eden bir delil yoktur. Hatta Hz. Peygamber’in vefat ettikten sonra hayatta olduğu konusu, Hanbelî âlimler dâhil herkesçe kabul edilmektedir.¹⁰¹

2.7.2. Sünnet Bağlamında Tevessül

Kevserî, tevessülün cevazına Sünnet’ten altı tane rivayeti delil getirmektedir. Daha sonra bu rivayetlerin senet ve metin tenkidini yaparak hangi tür tevessüle delil olabileceğine değinmektedir. Kevserî, burada Sünnet kavramını umumi manada kullanıp Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûndan gelen rivayetleri kastetmektedir.¹⁰² Ayrıca rivayetlere yöneltilebilecek tenkitlere yer vererek bunları cevaplamaya çalışmaktadır.

Birinci rivayet: Enes b. Mâlik’in¹⁰³ rivayetine göre kıtlık döneminde Hz. Ömer, Hz. Abbas’la tevessül ederek şöyle dua etmiştir: “Allahım! Peygamberimiz ile sana tevessül ederdik de bize yağmur verirdin. Şimdi Peygamberimizin amcası ile sana tevessül ediyoruz, bize yağmur ver!”¹⁰⁴ Kevserî, bu rivayetin sahabenin sahabeyle tevessülünün cevazına dair açık bir nas olduğunu belirtmektedir. Bu rivayette Hz. Ömer, hayatta olan Hz. Abbas’la tevessül etmektedir. Ölümlerle tevessülün cevazını kabul etmeyenler, buradan yola çıkarak tevessülün ölümlerle değil, sadece dirilerle yapılmasının caiz olduğunu savunmuşlardır. Çünkü Hz. Ömer, vefat eden Hz. Peygamber’le tevessül etmemiştir. Kevserî, böyle bir iddianın Hz. Ömer’in aklından bile geçmediğini, bilakis bununla tam tersine Hz. Peygamber’le tevessülün caiz

96 Kevserî, *Mahku’l-tekavvül fî mes’eleli’l-tevessül*, 4, 11.

97 el-Bakara 2/89.

98 Kevserî, *Mahku’l-tekavvül fî mes’eleli’l-tevessül*, 12.

99 Hüseyin b. Mesûd el-Beğavî, *Meâlimü’l-tenzil* (Riyad: Dârü Tibe, 1989), 1/120.

100 en-Nisâ 4/64.

101 Kevserî, *Mahku’l-tekavvül fî mes’eleli’l-tevessül*, 12.

102 Sünnet ve hadis kavramlarının kullanımı için bk. Abdullah Kahraman, “Şer’î Deliller”, *İslâm Hukuku*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 148-149.

103 Rivayetin senedi şu şekildedir: Buhârî > Hasan b. Muhammed > Muhammed b. Abdullah el-Ensârî > Babası Abdullah b. Müsennâ > Sümâme b. Abdullah b. Enes > Enes b. Mâlik.

104 Buhârî, “Kitâbü’l-istiskâ”, 15/1010.

olduğu gibi yaşayan akrabasıyla da caiz olabileceğini göstermek istediğini söyler. Yoksa iddia edildiği gibi Hz. Peygamber'in vefat ettiği, dolayısıyla duymadığı anlamına gelmemektedir.¹⁰⁵ Rivayetteki “Peygamberimizin amcası ile” sözü Hz. Abbas'ın Hz. Peygamber'e yakınlığını ve konumunu göstermektedir. Bu da bir bakıma Hz. Peygamber'le tevessül anlamına gelmektedir. Ayrıca rivayetteki “tevessül ederdik” sözü, tevessülün Hz. Peygamber'in vefatından sonra kıyamete kadar devam edeceğini göstermektedir. Bunu sadece Hz. Peygamber'in dönemiyle sınırlandırmak bu rivayeti kabul etmemek anlamına gelmektedir.¹⁰⁶

İkinci rivayet: Rivayet edildiğine göre Bilâl b. Hâris, kıtlık döneminde Hz. Peygamber'in kabrine giderek “Ya Resûlallah! Ümmetin için yağmur iste. Zira onlar helak oldular.” diye dua etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in rüyasına gelmiş ve “Ömer! Git ve ona kendilerine yağmur yağdırılacak diye söyle.” diye buyurmuştur. Kevserî, bu rivayeti yukarıdaki rivayete yönelik bahsi geçen eleştiriyi çürütmek için getirmiş ve Hz. Peygamber'le ölümünden sonra da tevessül yapılabileceğini göstermek istemiştir.¹⁰⁷

Hadisten delil getirilecek yer, Hz. Peygamber'in kabirdeyken ondan yağmur duası yapması istenilmesi, onun Allah'a dua etmesi, kendisinden bir şey isteyeninin isteğini bilmesi, bu yaptığına sahabeden hiç kimsenin inkârda bulunmamasıdır.¹⁰⁸

Kevserî, *Fethü'l-bârî*'de bu rivayetin İbn Ebî Şeybe'den (öl. 235/849) sahih bir senedinin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹

Üçüncü rivayet: Osman b. Huneyf'ten rivayet edildiğine göre, âmâ birisi Hz. Peygamber'e gelerek iyileşmesi için Allah'a dua etmesini istemiştir. Hz. Peygamber, “İstersen dua edeyim. İstersen de sabret; bu senin için daha hayırlıdır.” buyurmuştur. Söz konusu adam dua etmesini istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber güzel bir şekilde abdest almasını ve “Allahım! Rahmet Peygamberi ile senden diliyor ve sana yöneliyorum. Şu ihtiyacımın görülmesi için seninle Rabbime yönelmiş bulunuyorum. Allahım, O'nu bana şefaatchi kıl!” diye dua etmesini istemiştir.¹¹⁰ Kevserî, bu rivayetin şahısla hayattayken tevessül yapılmasının cevazına dair açık bir nas olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kevserî, Taberânî'nin (öl. 360/971) bu hadisi sahih olarak kabul ettiğini ve Heysemî'nin (öl. 807/1405) de *Mecmâü'z-zevâid*'inde bu hususta kendisini tasdik ettiğini bildirmektedir.¹¹¹ Tirmizî (öl. 279/892), bu hadis hakkında hasen, sahih ve gariptir demiştir.¹¹² Kevserî, Tirmizî'nin hadise senetteki Osman b. Ömer'in Şube'den rivayette tek kaldığı için gariplik, Ebû Cafer'den sonraki tariklerin çok olmasından dolayı hasen,

105 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 5; Kevserî, *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 5, 22.

106 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 13.

107 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 6.

108 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 13-14.

109 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 6.

110 Tirmizî, “Daavât”, no: 3578.

111 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 4.

112 Tirmizî'nin senedi şu şekildedir: Tirmizî > Mahmûd b. Geylân > Osman b. Ömer > Şube > Ebû Cafer > İbn Huzeyme b. Sâbit > Osman b. Huneyf.

ravilerinin hepsinin sika olmasından dolayı da sahih dediğini belirtmektedir.¹¹³ Ayrıca sayısı on beşi aşan muhaddis bu hadisin sahih olduğunu kabul etmiştir.¹¹⁴

Dördüncü rivayet: Bir adam, Hz. Osman'a -halifeliği zamanında- bir ihtiyacı için gidip geliyordu. Hz. Osman ona iltifat etmiyor, hacetine bakmıyordu. Adam bunu Osman b. Huneyf'e şikâyet etti. Osman b. Huneyf şöyle dedi: "Abdest yerine git, abdest al ve namaz kıl; sonra da 'Ey Allah'ım! Ben rahmet nebisi olan Nebin ile sana yöneliyorum ve senden istiyorum. Ey Muhammed! Ben ihtiyacımın görülmesi için seninle Rabbime yöneliyorum.' şeklinde dua et ve hacetini söyle." Daha sonra Hz. Osman'ın yanına gitti ve kendisinin ihtiyacı görüldü. Söz konusu kişi Osman b. Huneyf'ten olanları sorunca, kendisine daha önce zikrettiğimiz üçüncü rivayeti nakletmiştir. Kevserî, bu rivayetin Hz. Peygamber'in vefatından sonra kendisine tevessül yapılacağına delil olacağını belirtmiştir. Ona göre Taberânî *Mu'cemü'l-kebir*'de ve Heysemî *Mecmâü'z-zevâid*'de olmak üzere pek çok muhaddis bu hadisin sahih olduğunu kabul etmişlerdir.¹¹⁵

Beşinci rivayet: Enes b. Mâlik'in rivayetine göre Hz. Ali'nin annesi Fatma bint Esed vefat edince Hz. Peygamber kabrine vararak yaptığı duada, "Nebin ve benden önceki peygamberlerin hürmetine kabrini genişlet." ibaresini kullanmıştır.¹¹⁶ Kevserî, bu rivayetin hem peygamberle tevessül yapılacağına hem de tevessülde ölü ve diri arasında herhangi bir farkın bulunmadığına delil teşkil ettiğini belirtmektedir.¹¹⁷ Bu hadisin Ravh b. Salah dışındaki ravileri sikadır. Kevserî'nin verdiği bilgiye göre Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014) bu şahsın sika ve güvenilir olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İbn Hibân'ın (öl. 354/965) *es-Sikât*'ında da bu bilgi zikredilmektedir.¹¹⁸

Altıncı rivayet: Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber evinden namaz için çıkanlara tavsiye ettiği duada "Allah'ım senden, senden isteyenlerin ve bu yürüyüşümün hakkı için istiyorum." ibaresi geçmektedir.¹¹⁹ Kevserî, bu rivayetin ölü olsun diri olsun bütün Müslümanları kapsadığını belirtmektedir.¹²⁰ Hadisin senedindeki ravilere yönelik cerh ve tadillere değinen Kevserî, hadisin Bilâl-i Habeşî'den rivayet edildiğini, mütâbî-şâhidlerinin çokluğu sebebiyle sahihlik ve hasenlik arasında bulunduğunu, dolayısıyla her ne kadar sahihliği düşük olsa da delil olarak kullanılabileceğini savunmuştur.¹²¹

113 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 15.

114 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 14.

115 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 15.

116 Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsât*, thk. Tark el-Hüseynî (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415), 1/67.

117 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 4.

118 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 15.

119 Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dârü'l-Fikir, ts.), 1/256. (no: 778).

120 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 4-5.

121 Kevserî, *Mahku'î-tekavvül fi mes'eleti'î-tevessül*, 18-19.

2.7.3. Tevârüs Edilen Amel Bağlamında Tevessül

Kevserî'ye göre ilk dönemlerden itibaren Müslümanların tevessül yaptığına dair pek çok rivayet söz konusudur. Bu da ümmetin bu konuda icma ettiğini göstermektedir. Kevserî, muhatap Vehhâbîler olduğu için kendilerinin itibar ettiği âlimlerden nakiller yapmakta ve kendi âlimlerinin de tevessül yaptığını göstermeye çalışmaktadır. Ona göre Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) *el-Menâsik*'te, Hanbelî âlimlerden Ebû'l-Vefâ İbn Akîl (öl. 513/1119) *et-Tezkîre*'de ve yine Hanbelî âlimlerden Hâfız Ziyâ el-Makdîsî (öl. 643/1245) *el-Hikâyetü'l-mensûre*'de tevessüle ilgili rivayetlere yer vermektedir. Onların iddiasına göre bu âlimlerin müşrik olması gerekirdi. Ancak durum böyle değildir. Bu da tevessülün câiz olduğunu göstermektedir.¹²²

2.7.4. Akıl Bağlamında Tevessül

Kevserî'nin bu konudaki görüşleri, insanın hakikatine yönelik düşüncelerinin bir sonucudur. Ona göre insan ruh ve bedenden oluşur. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra yok olmaz. Aksine birtakım aletlerden kurtulduğu için idrak gücü ve tasarruf kabiliyeti açısından daha kuvvetli bir hale gelir. Dolayısıyla ölen bir kişiyle tevessül yapılabilir. Kevserî, Fahreddin er-Râzî, Sa'düddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi kelâm âlimlerinden deliller getirerek söz konusu düşüncelerini temellendirmeye çalışmaktadır.¹²³

2.8. Zikir

Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*'inde Hz. Ebû Bekir'in hayatını ele aldığı bölümde zikir konusunu ele almaktadır. Ona göre Hz. Peygamber, Hicret esnasında sığındıkları Sevr mağarasında Hz. Ebû Bekir'e hafî, yani gizli zikri telkin etmiştir. Sahabîler arasından Hz. Ebû Bekir'e bu zikrin telkin edilmesinin sebebi ise peygamberliğe en yakın mertebe olan "Siddîkiyet" mertebesinde bulunduğundan dolayıdır. Kevserî'ye göre hafî zikirle meşgul olan bir sâlikin üstün zekâlı, mutedil mizaçlı, halinde sabit ve güçlü birisi olması gerekir. Eğer sâlik bu zikri kaldırmayacak kadar zayıfsa kendisine salavat gibi kaldırabileceği zikirler emredilmelidir.¹²⁴

2.9. Râbîta

Râbîta, "mürîdin şeyhinin hem suretini hem de ahlakını düşünerek kendisine gönül bağlaması, böylece gıyabında da manevî halini muhafaza etmeye çalışması" şeklinde tanımlanabilir.¹²⁵ Kevserî, "*Sâdıklarla beraber olun.*"¹²⁶ âyetinin râbîtanın cevazına dair delil olduğunu ve bu âyeti ilk defa delil olarak kullananın Ubeydullah Ahrâr olduğunu belirtmektedir. Ona göre ne seleften ne de haleften râbîtanın inkârına dair herhangi bir rivayet yoktur. Bu da râbîtanın câiz olduğunu göstermektedir.¹²⁷

122 Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 6.

123 Detaylı bilgi için bk. Kevserî, *Mahku't-tekavvül fi mes'eleti't-tevessül*, 7-11; Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 5-6.

124 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 23-25.

125 Necdet Tosun, "Râbîta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/378.

126 et-Tevbe 9/119.

127 Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 51.

Sonuç

Kevserî'nin tasavvufuyla ilgili yaptığı çalışmalara baktığımızda daha çok silsile tarzı eserler kaleme aldığı görülmektedir. Nitekim *İrğâmü'l-merîd* isimli eserinde mensubu olduğu Gümüşhâneviyye silsilesini, *Buhûsü's-seniyye*¹²⁸ isimli eserinde Halvetiyye silsilesini ve *Nibrâsü'l-mühtedî* isimli eserinde Halvetiyye'nin önemli bir kolu olan Demirtaşıyye silsilesini ele almıştır. Ayrıca İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatını ve eserlerini ele aldığı bir risâlesinde ise Celvetiyye tarikatının silsilesini ele almıştır. Kevserî, bu çalışmalarında silsiledeki mutasavvıfların hayatlarına, menkıbelerine ve eserlerine değinmektedir. Eserlerinde önemli tabakât kitaplarından yararlandığı görülen Kevserî, ele aldığı şahıslarla ilgili yanlış bilgilere dikkat çekmekte ve meseleyi analiz etmektedir. Bu da Kevserî'nin bu alanla ilgili derinliğini göstermesi açısından önemlidir. Kevserî'nin tarikatların silsilesini ele alan bu eserleri bu yönüyle ayrı bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir.

Kevserî'nin tasavvufuyla ilgili yazdığı önemli eserlerden bir kısmı halen gün yüzüne çıkarılmamıştır. Nitekim *el-Cevâbü'l-vefî*, *es-Suhufü'l-müneşşera*, *er-Ravdu'n-nadîri'l-verdî* isimli eserleri ya mahtût ya da kayıp durumundadır. Dolayısıyla Kevserî'nin tasavvufun çeşitli konularıyla ilgili görüşlerinin tam olarak anlaşılması için bu eserlerin ilim dünyasına kazandırılması gerekir.

Kevserî, daha çok Cüneyd-i Bağdâdî gibi sûfilerin öncülüğünde teşekkül eden Sünnî tasavvuf anlayışını benimsemiş ve pek çok görüşünü bu bağlamda temellendirmiştir. Bizi nihai hakikate ulaştıracak yol; ilmî ve amelî kemâli barındırması, marifetle sonuçlanan takvayı içermesi ve ahlaki olgunlaşmayı hedeflemesi sebebiyle seyrüsülûktur. Dolayısıyla Kevserî'nin düşüncesinde tasavvuf, günümüz için de geçerliliğini korumakta ve bütün ilimlerin temelini teşkil eden ahlak ilmini ifade etmektedir.

Kevserî, insanı beden ve ruhtan oluşan bir varlık olarak görmekte ve ruhun ölümle yok olmayacağı fikrini savunmaktadır. Dolayısıyla üveysilik, ölümden sonra kerâmet ve tevessül gibi konuları ruhun ölümsüzlüğü bağlamında temellendirmektedir. Ayrıca Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğu için hafî zikir ve râbita gibi konuları ele almış ve bu konuda yapılan çeşitli eleştirilere cevap vermiştir.

Kevserî'nin eserlerinde en çok üzerinde durduğu konulardan biri de tevessüldür. Kur'an, Sünnet, tevârüs edilen amel ve akıl başlıkları altında deliller getirerek tevessülün câiz olduğunu savunmuştur. Delil olarak getirdiği âyet ve rivayetlerin tahlilini yapan Kevserî, Vehhâbîlerin inkâr etmelerinden dolayı daha çok ölü ile yapılan tevessül üzerinde durmaktadır. Hadiscilik yönünü kullanarak rivayetlerin senet ve metin tenkidini yapan Kevserî, bu konuyu akıl boyutunda tartışarak meseleyi bir bakıma kelâm ilmine çekmiş ve Fahreddin er-Râzî, Sa'düddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi kelâm âlimlerinden nakiller yaparak konuyu tartışmıştır.

128 Ayrıca *Buhûsü's-seniyye* isimli eserinde Ebu'n-Necîb Sühreverdi'nin hayatını ele alırken Kübreviyye, Mevleviyye, Sühreverdiyye ve Bayramiyye tarikatlarının silsilesine yer vermiştir. Detaylı bilgi için bk. Kevserî, *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânîdi'l-tarikati'l-Halvetiyye*, 25-27.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Algar, Hamid. "Necmeddin-i Kübrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Baş, Emrah. *Tekke Etrafında Teşekkül Eden Tarikat Âdabı (Himmat Efendi'nin Âdab-ı Hurde-i Tarikat ve Manzûm Tarikatnâmesi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Beğavî, Hüseyin b. Mesûd. *Meâlimü 't-tenzil*. 8 Cilt. Riyad: Dârü Tibe, 1989.
- Çağrıncı, Mustafa. "el-Münkız mine'd-dalâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çayroğlu, Yüksel. *Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Demirli, Ekrem. *İbnü'l-Arabî Metafizigi*. İstanbul: Sufi Kitap, 3. Basım, 2017.
- Devvânî, Celâleddin. *Hakikatü'l-insân ve'r-rûhu'l-cevval fi'l-avâlim*. thk. Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006.
- Ermemiş, Faruk. "Kafkas Göçmeni Düzceli İlim Adamı Muhammed Zahid Kevserî'nin Yetiştirdiği Sosyo-Kültürel Çevre ve Bu Çevrenin Tarihsel Arka Planını Anlama". *Düzce'de Tarih ve Kültür*. ed. Ali Ertuğrul. 122-130. Gaye Kitabevi, 2014.
- Gökbulut, Süleyman. *Tasavvufta On Esas Usûlü'l-Aşere Şerhleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Gündüz, İrfan. "Bekriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/371. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Havvâ, Muhammed Saîd. *el-Kevsserî ve cühüdühü fi ilmi'l-hadis*. Amman, 1996.
- İnce, İrfan. "Zahid el-Kevserî'nin Hayatı". *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri*. 17-19, 2007.
- Kahraman, Abdullah. "Şer'î Deliller". *İslâm Hukuku*. ed. Talip Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Kallek, Cengiz. "Hifnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/478. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Ömer. *EKEV Akademi Dergisi*. "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Tefsirle İlgili Bazı Makalelerinin Muhteva Tanıtımı" 1/4 (1999), 165-178.
- Kazvîni, Muhammed b. Yezid Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikir, ts.
- Kevserî, Zâhid. *Buhûsü's-seniyye an ba'di ricâl-i esânîdi't-tarikati'l-Halvetiyye*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2012.
- Kevserî, Zâhid. *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.

- Kevserî, Zâhid. *Mahku 'l-tekavvül fi mes'ele't-tevessül*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006.
- Kevserî, Zâhid. "Müellifu Rûhi'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân". *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü'l-Tevfikîyye, ts.
- Kevserî, Zâhid. *Nibrâsü'l-mühtedi fi ictilâ-i enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedî*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2007.
- Manâsır, Dayfullah Hamed. *Cühûdü'l-Kevserî fi ilmi'l-hadis*. Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Muhammed, Hâmid İbrahim. *eş-Şeyh Muhammed, Zâhid b. Hasan b. Ali el-Kevsserî ve cühûdühü'l-kelâmiyye*. Kahire: Ezher Üniversitesi, Doktora Tezi, 1988.
- Muslu, Ramazan. "Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf". *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*. 691-702. Düzce, 2007.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Sarı, Mahmut. *Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Senûsî, Muhammed b. Yusuf. *Ümmü'l-berâhin*. thk. Saîd Fûde. Umman: Dâru'n-Nûr, 2016.
- Şahinalp, M. Vehbi - Kalfagil, M. Zahid. *Altun Silsile*. İzmir: Silm Matbaası, 1983.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsât*. thk. Tark el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415.
- Tosun, Necdet. "Râbita". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Türker, Ömer. *İslam Düşünce Geleneği*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*. Ankara: BİLAY Yayınları, 2020.
- Verim, Osman. *Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yargı, Mehmet Ali. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*. "Muhammed Zâhid el-Kevserî (1863-1952) Hayatı, Eserleri ve Fıkhi Görüşleri" 6 (2005), 313-330.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Zâhid Kevserî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/77-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yıldız, Ömer. *Aristoteles ve Fârâbî Felsefesi Bağlamında Cins Tümelî*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.
- Yurdagür, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Mukaddimâtü'l-İmâm el-Kevserî*. Dimaşk-Beyrut: Dârü's-Süryâ, 1418.

